

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ
ТА ІСТОРІЇ НАУКИ імені Г.М. ДОБРОВА

КАРАВАНСЬКА Марина Юріївна

УДК 062.2.5.61(091)

**ПРИРОДНИЧО-НАУКОВІ З'ЇЗДИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

07.00.07 – Історія науки і техніки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2006

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано у відділі історії науки і техніки Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України

Науковий керівник: доктор філософських наук,
Павленко Юрій Віталійович
Інститут світової економіки та міжнародних відносин НАН України,
головний науковий співробітник

Офіційні опоненти: доктор біологічних наук, професор,
Пилипчук Олег Ярославович
Київський університет економіки і технологій транспорту,
завідувач кафедри екології та безпеки життєдіяльності на залізничному
транспорті

кандидат історичних наук,
Шепель Любов Федорівна
Інститут історії України НАН України, науковий співробітник відділу
історії України другої половини ХХ ст.

Провідна організація: Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені
Г. Сковороди

Захист відбудеться “ 10 ” липня 2006 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.189.02 в Центрі досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України за адресою: 01601, м. Київ, вул. Грушевського, 4, к. 615.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України (01032, м. Київ, бул. Шевченка, 60).

Автореферат розісланий 8 червня 2006 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук

В.Г. Гармасар

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Актуальність даної теми зумовлена сьогодишньою потребою реконструкції та поповнення історіографії розвитку вітчизняної науки і техніки. Організація та діяльність природодослідницьких з'їздів на теренах України у другій половині XIX ст. викликає не тільки історичний, а й практичний інтерес, бо їхнє дослідження дає змогу визначити особливості розвитку вітчизняної науки, зокрема в європейському контексті. Вивчення цих питань на матеріалах природознавчих з'їздів зазначеного часу існування дозволяє відтворити вагомий етап розвитку вітчизняної науки.

Питання організації науки та корисного ефекту від її діяльності завжди цікавили суспільство. Збільшення різноманітності форм організації науки, одну з яких представляють загальнодержавні наукові з'їзди, сприяє її швидшому розвитку через підвищення ефективності використання інтелектуальних і матеріальних ресурсів громади, а також через появу фахової конкуренції. Таким чином, вивчення історії з'їздів, їх віддачі у вигляді теоретичного й прикладного наукового продукту є пріоритетним питанням для національної спільноти (замовника і кінцевого споживача цього продукту), особливо в час роздержавлення в Україні більшості сфер життєдіяльності, докорінної перебудови суспільно-економічних і науково-виробничих відносин.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації є складовою частиною планів науково-дослідних робіт Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г.М. Доброва НАН України в галузі історії науки і техніки. Тема: “Фундаментальні ідеї і теорії сучасного природознавства: історико-культурний і світоглядний контекст (номер державної реєстрації 0104U006358)”.

Мета дисертаційного дослідження:

- шляхом звернення до джерельної бази відтворити передумови заснування та хід роботи з'їздів природодослідників і лікарів Російської імперії другої половини XIX ст. – початку XX ст.;
- з'ясувати вплив загальноросійських з'їздів природодослідників і лікарів на розвиток науки та поширення природничих знань у суспільстві;
- показати ефективність такої форми організації науки як загальнодержавні з'їзди природознавців.

Завдання дослідження: головними завданнями дослідження даної проблеми, що має ґрунтуватися на вивченні широкої джерельної бази, є необхідність:

- висвітлити всі передумови та своєчасність організації з'їздів природознавців на теренах України як явища;
- з'ясувати роль з'їздів у розвитку природознавчих наук та їхньому викладанні у навчальних закладах держави;

- відтворити ставлення до з'їздів з боку держави, наукової спільноти та громадськості;
- визначити внесок з'їздів у консолідацію вітчизняних природничиків;
- позначити роль перших Київських з'їздів в організації загальноросійських, провести їхній порівняльний аналіз;
- з'ясувати ступінь інтеграції загальноросійських з'їздів у європейське природознавче середовище.

Об'єктом дослідження є розвиток природознавства на землях України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Предмет дослідження – загальноросійські природничо-наукові з'їзди як форма організації природодослідницької науки у другій половині XIX – на початку XX ст. на території України.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період від середини XIX ст., коли в науково-освітніх колах Російської імперії зародилася ідея скликання періодичних природничо-наукових з'їздів, до 1913 р. – року влаштування в Тифлісі (сучасний Тбілісі) останнього загальноросійського з'їзду природодослідників і лікарів. Особлива увага приділена періоду з червня 1861 р. до серпня 1898 р., на який припадає проведення природничо-педагогічних та природничо-наукових з'їздів на теренах України.

Методи дослідження. Наукове вирішення завдань дослідження було б неможливим без дотримання принципів історизму, об'єктивності, системності, сукупне використання яких дало змогу адекватно реконструювати минуле. Вказані методологічні принципи в дисертації реалізуються через певні методи загальнонаукового дослідження – аналізу та синтезу матеріалу, індукції та дедукції, а також через спеціальні методи дослідження, а саме: порівняльно-історичний, історико-хронологічний, статистичний.

Наукова новизна дослідження:

- полягає у постановці та розробці актуальної проблеми, яка не отримала спеціального і ґрунтовного висвітлення у вітчизняній історіографії;
- дисертація є першим історико-науковим дослідженням природничо-наукових з'їздів, які відбувалися на території сучасної України у другій половині XIX ст.;
- вперше здійснено комплексний аналіз підготовчих Київських природничо-педагогічних з'їздів 1861 та 1862 рр. й показано їх нерозривний зв'язок з загальноросійськими з'їздами природознавців і лікарів 1867-1913 рр.;
- проведено детальне дослідження внеску професора Київського університету К.Ф. Кесслера в започаткування природничо-наукових з'їздів у Російській імперії;
- встановлено внесок природничо-наукових з'їздів на теренах України в консолідацію наукової спільноти та популяризацію природничих знань у суспільстві;

- визначена специфіка стосунків держави і природодослідницької науки у другій половині XIX – на початку XX ст.

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що дисертація вперше узагальнює та аналізує відомості про природничо-наукові з'їзди, проведені на теренах етнічної України. Матеріали дисертаційного дослідження є внеском у створення цілісної картини історії становлення й розвитку українського природодослідництва, що дає можливість використати їх при розробці узагальнюючих праць і підготовці лекційних курсів з історії науки та освіти.

Історичний досвід проведення періодичних з'їздів фахівців споріднених спеціальностей під егідою постійної виборної установи в умовах обмеженого державного асигнування наукових досліджень міг би слугувати як модель для розробки альтернативних форм організації наукових досліджень в сучасних умовах.

Апробація результатів дисертації та її основних положень була проведена при обговоренні на засіданнях відділу історії науки та техніки Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України. З тематики дисертації робились доповіді на XIX Міжнародному Київському Симпозіумі з наукознавства та історії науки (м. Київ, листопад 2002 р.), 3-й Всеукраїнській науковій конференції “Актуальні питання історії техніки” (м. Київ, жовтень 2004 р.), на Міжнародній конференції “Актуальні проблеми історії медицини” (м. Суми, квітень 2005 р.), на II конференції молодих учених і спеціалістів “Історія освіти, науки та техніки в Україні” (м. Київ, травень 2004 р.), на IX конференції молодих істориків освіти, науки і техніки (м. Київ, квітень 2004 р.).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 11 статей загальним обсягом 3 друк. арк., з них у фахових виданнях – 5.

Структура дисертації обумовлена логікою проблеми та дослідницькими завданнями. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (одинадцяти підрозділів), висновків, списку використаних літературних джерел, який нараховує 212 найменувань. Загальний обсяг основного тексту дисертації 173 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

У Вступі обґрунтовано вибір теми, її актуальність, хронологічні рамки; формулюються об'єкт, предмет, мета та завдання дослідження; розкрито новизну та практичне значення дисертації; визначається практичне значення здобутих результатів.

У розділі 1 “Історіографія проблеми та джерельна база” дається аналіз історіографії проблеми й характеризуються джерела. Вивчення історії та інформаційних масивів вітчизняних природничо-наукових з'їздів другої половини XIX ст. становить великий науковий та суспільний інтерес і є важливим завданням історії науки, освіти й техніки.

Діяльність з'їздів природничиків, що проходили в українських містах, є складовою частиною культурно-наукових процесів, які відбувалися в другій половині XIX – на початку XX ст. в цілому в Російській імперії. Всупереч прийдешньому півторасотлітньому ювілею природничо-наукових з'їздів та потенційно великій кількості зацікавлених дослідників, комплексних праць, присвячених безпосередньо обом Київським природничо-педагогічним чи тринадцяти загальноросійським з'їздам природодослідників і лікарів, досі немає.

Історіографія праць, безпосередньо присвячених з'їздам, на сьогодні обмежується трохи більше ніж десятком робіт загально-оглядового або вузько-направленого характеру. Єдиною монографією, що безпосередньо присвячена обраній темі, є книга, написана ще у 1887 р. лікарем А.В. Погожевим¹. Саме йому належить перша спроба реконструкції історії заснування та функціонування природничо-наукових з'їздів. Вона містить цінний фактичний матеріал. Основним недоліком цієї праці є нерівномірне висвітлення з'їздів і, що найважливіше, вона закінчується аналізом VII Одеського з'їзду (1883 р.).

Спеціальна стаття також сучасника тих подій П.П. Алексеєва розкриває передумови заснування загальноросійських природничих з'їздів, їх завдання, роботу та результати².

В останні кілька років проблема діяльності та ролі природничих з'їздів розглядалась у невеликих розвідках. Так, вона знайшла своє відображення в об'єктивних і науково виважених статтях, тезах та розділах монографій С.П. Рудої, яка висвітила окремі питання організації Київських природничо-педагогічних з'їздів (1861 р. і 1862 р.), загальноросійських I–IV, VI, VII та X природничо-наукових конгресів та ролі К.Ф. Кесслера в їхньому започаткуванні³.

Ґрунтовна, але все ж таки оглядова стаття Н.А. Григорян⁴ в тій чи іншій мірі торкається кожного з тринадцяти загальноросійських з'їздів природодослідників і лікарів. Стаття Т. Пічкур⁵ також дає побіжний огляд більшості загальноросійських форумів (за винятком IV–VII та IX), а також подає їхню передісторію у вигляді згадки про Київські природничо-педагогічні з'їзди. Дещо осторонь стоїть рукописна робота Л.Б. Владімірової,⁶ яка присвячена VII Одеському з'їздові при-

¹ Погожев А.В. 25-летие (1861-1886) естественно-научных съездов в России: исторический обзор деятельности съездов естествоиспытателей и врачей в России и в Западной Европе. – Москва, 1887. – 394 с.

² Алексеев П. О предстоящем съезде естествоиспытателей в Киеве // Университетские известия. – К. – 1870. – № 12. – С. 1-9.

³ Руда С. З'їзди природознавців і лікарів: внесок у консолідацію наукової еліти // Нариси з історії мікробіології в Україні (к. XIX – п. XX ст.) – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2000. – 262 с.; Руда С.П. Роль К.Ф. Кесслера у консолідації природознавців України (друга половина XIX ст.) // Бердичівська земля в контексті історії України / Науковий збірник “Велика Волинь”. – Т. 19. – Житомир: М.А.К., 1999. – С. 148-149; Руда С.П., Кошій Л.В. Київські з'їзди природознавців та їх роль у розвитку науки і освіти // Праці Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. IV. – Студії з поля історії української науки і техніки. – Львів, 2000. – С. 85-98; Руда С.П., Кошій Л.В. Роль Київських з'їздів природознавців в гуманізації освіти України XIX століття // Українознавство і гуманізація освіти. / Тези Всеукраїнської наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ, Ч.І., 1993. – С. 153-154; Рудая С.П. Киевские съезды естествоиспытателей – прообраз Всероссийских съездов естествоиспытателей и врачей // Наука и техника: Вопросы истории и теории. Тезисы XXI годичной конференции Санкт-Петербургского отделения Российского Национального комитета по истории и философии науки и техники (Санкт-Петербург, 20-24 ноября 2000 г.). – Вып. XVI. – Спб., 2000. – С. 36-37.

⁴ Григорян Н.А. Из истории съездов русских естествоиспытателей и врачей // Історія освіти, науки і техніки в Україні. Зб. наук. праць. – К., 2004. – С. 84-99.

⁵ Пічкур Т. До історії з'їздів російських природознавців і лікарів // Історія української науки на межі тисячоліть. Зб. наукових праць. – Вип. 12. – К., 2003. – С.126-132.

⁶ Владимірова Л.Б. Свет добра, правды и знания (К 110-летию VII съезда русских естествоиспытателей и врачей). – Рукопись. – 8 с.

рододослідників і лікарів (1883 р.). Першоджерело виникнення самої ідеї вітчизняних наукових з'їздів природознавців легко простежується завдяки праці Н.Любимова.⁷

Усі сучасні розвідки стосовно з'їздів, їх діяльності і наслідків для освітньо-наукового життя виглядають як поодинокі спроби витягнути відповідні історичні факти з майже повного забуття.

Аналізуючи історіографію вищезначеної проблеми, слід згадати матеріали допоміжного характеру, що непрямо, але дотичним чином її стосуються. Про природничо-наукові з'їзди другої половини XIX – початку XX ст. можна знайти згадки в контексті головної теми дослідження в роботах, присвячених біографії та науковим дослідженням засновника російських з'їздів К.Ф. Кесслера⁸, інших видатних учасників природничих форумів⁹, а також в їхніх мемуарах¹⁰; при викладенні історії вітчизняного природодослідництва та окремих природничих наук¹¹, суспільних організацій природничого спрямування¹², науково-дослідних закладів¹³, установ-коопонсорів проведення з'їздів¹⁴, інших форм організації науки¹⁵.

Необхідно зазначити, що мета та завдання дисертаційного дослідження зумовили необхідність прослідкувати становище природничої науки та освіти в Російській імперії XIX ст. У цілому історіографія праць, що можуть сприяти розумінню обставин діяльності й прогресу природодослідництва та викладання природничих наук, як головної й обов'язкової умови розвитку природо-

⁷ Любимов Н. Съезды естествоиспытателей в Швейцарии, Германии и Англии // Русский вестник. – 1869. – № 8. – С. 487-547.

⁸ Богданов М. Н. Карл Федорович Кесслер (19 ноября 1815 – 3 марта 1881 гг.). Биография. – СПб., 1882. – 64 с.; Банина Н.Н. Кесслер К.Ф. и его роль в развитии биологии в России. М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 141 с.

⁹ Білокінь І.П. До історії відкриття С.Г.Навашиним подвійного запліднення у квіткових рослин // Нариси з історії природознавства і техніки. – Вип. 22. – 1976. – К.: Наукова думка. – С. 67-71; Вайнберг Б.Г. Знаменательная вежа в истории отечественной биологии и медицины (К 70-летию речи И.И. Мечникова “О целебных силах организма”) / Врачебное дело. – № 10. – 1953. – С. 943-944; Предшественники Дарвина в России. Из истории русского естествознания. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – 198 с.; Руда С.П. С.М. Переяславцева – видатна представниця вітчизняної науки другої половини XIX ст. // Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє / Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Україна, Київ, 3-4 грудня 1999 р.). – К., 1999. – С. 129-132; Савчук В.С. Иван Яковлевич Акинфиев. 1851–1919. – М.: Наука, 1996. – 110 с.

¹⁰ Мечников И.И. К истории биологии в России за истекающее пятидесятилетие // Мечников И.И. Пессимизм и оптимизм. – М.: Сов. Россия, 1989. – С. 240-252; Тимирязев К.А. Развитие естествознания в России в эпоху 60-х годов // Сочинения: В IX тт. – М., Сельхозгиз, 1939. – Т. VIII. – С. 137-177.

¹¹ Кириллин В.А. Страницы истории науки и техники. – М.: Наука, 1989. – 493 с.; Павленко Ю.В., Руда С.П., Хорошева С.А., Храмов Ю.О. Природознавство в Україні до початку XX ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах. – К.: Академперіодика, 2001. – 420 с.; Развитие биологии на Украине. – В 3-х тт. – Т.1. С древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции / Отв. ред. Б.Г. Новиков. – К.: Наук. думка, 1984. – 416 с.; Виноградов К.А. Очерки по истории отечественных гидробиологических исследований на Чёрном море. – К.: Изд-во АН УССР, 1958. – 155 с.; Развитие физической химии на Украине / Отв. ред. В.Д. Походенко. – К.: Наук. думка, 1989. – 264 с.; Ульянкина Т.И. Зарождение иммунологии. – М.: Наука, 1994. – 319 с.; Семрад О.О., Лендел В.Г., Кохан О.П. История химии. – Ужгород, 2003. – 207 с.

¹² Варсанофьева В.А. Московское общество испытателей природы и его значение в развитии отечественной науки. – М.: МГУ, 1955. – 104 с.; Протьюк Т.С. Роль научных сообществ в формировании научных традиций // Исторические традиции и опыт развития отечественной науки и техники / Сборник материалов по науковедению, истории науки и научно-техническому прогнозированию. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 59-62; Руда С.П. Популяризація наукових знань як одна з основних функцій товариств природознавців // Популяризація науки в Україні: історія і сучасність. – К.: Хрещатик, 1992. – С. 34-42; Савчук В.С. Естествонаучные общества Юга Российской империи (вторая половина XIX – начало XX вв.). – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1994. – 232 с.

¹³ Арольді В.М. Біологічні станції та їх значіння в сучасному студіюванні природи // Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. – К.: Видання УАН, 1918. – С. 75-76; Осіюк Л. Ботаніки Київського університету – популяризатори ботанічної науки і освіти (XIX – початок XX століть) // Наука і освіта. Зб. Наукових праць. – Кн. 1. – К., 1997. – С. 52-56; Руда С. Наукові товариства – організатори перших морських та прісноводних біологічних станцій в Україні // Праці Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Т. 13. – Студії з поля української науки і техніки. – Львів, 2004.

¹⁴ Розвиток науки в Київському університеті за сто років. – К.: Вид-во Київ. державного університету, 1935. – 293 с.; Історія Київського університету. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 626 с.

¹⁵ Соболева Е.В. Организация науки в пореформенной России. – Л.: Наука (Ленинградское отделение), 1983. – 160 с.

знавства завдяки формуванню адекватно підготовлених наукових та викладацьких кадрів, представлена цілою низкою досліджень істориків імперського, радянського й сучасного періодів¹⁶.

В історичній науці склалася ситуація, коли багато науковців відзначають неабиякий вплив та вагу природничо-наукових з'їздів другої половини XIX – початку XX ст., але ця проблема свого дослідника все ще не знаходить. Жодна зі згаданих робіт не відтворює цілісної історико-наукової картини діяльності як усіх загальноросійських природничо-наукових з'їздів загалом, так і тих, що проводилися в українських містах зокрема. Що ж до перших Київських з'їздів, то вивченню підмурку Всеросійських зібрань природодослідників і лікарів історики приділили найменшу увагу без будь-яких об'єктивних на те причин.

Обмежена історіографія діяльності з'їздів природознавців не тільки на теренах України, а й в Російській імперії в цілому, вступає в дисонанс із досить широкою *джерельною базою*. Кожен такий з'їзд залишив по собі цупкі томи опублікованих матеріалів своєї роботи: списки, протоколи, доповіді, промови, дебати та ін.¹⁷

“Труды”, “Дневники”, “Речи” та “Протоколы” з'їздів – це щедre, але маловивчене джерело про стан природознавства в нашій державі у другій половині XIX – на початку XX ст. Саме в працях з'їздів у концентрованій формі відображено стан науково-природничої та суспільно-наукової думки в Російській імперії. В багатьох випадках вони слугують засобом встановлення наукового пріоритету. Останнє, наприклад, стосується доповідей І.І. Мечникова та С.Г. Навашина.

В протоколах загальних засідань містяться цінні реферати з питань історії заснування, діяльність та завдання російських природничо-наукових з'їздів¹⁸, про значення і проблеми вітчизняного природознавства¹⁹, доповіді з постановкою нагальних напрямів природничих досліджень²⁰. Протоколи фахових засідань важливі тим, що подають зміст виголошених наукових доповідей і дискусій, до яких вони спричинилися, а також наводять описи демонстрацій наукових експериментів та обладнання.

¹⁶ Депенчук Л.П. Концепции преподавания естественных наук и университетский устав 1884 г. // Нариси з історії природознавства і техніки. – Вип. 22. – 1976. – К.: Наукова думка. – С. 44-49; Дьювар А. Несколько слов о значении естественных наук и преподавании оных // Русский педагогический вестник. – 1860. – № 11. – СПб. – С. 154-161; Поляков М.В., Савчук В.С. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи. – К.: Генеза, 2004. – 416 с.; Страхов П. О значении естественных наук в деле народного образования // Сельское хозяйство. – Т. 4. – № 10-12. – М., 1860. – С. 62-76.

¹⁷ I съезд естествоиспытателей в Киеве с 11 по 18 июня 1861 г. // Университетские известия. – К. – 1861. – № 1. – С. 1-141; Второй съезд естествоиспытателей в Киеве // Университетские известия. – К. – 1862. – № 7-8. – С. 1-72; Труды I съезда русских естествоиспытателей в С.-Петербурге. – СПб., 1868.; Труды III съезда русских естествоиспытателей в Киеве. – К., 1873.; Речи и протоколы VI съезда русских естествоиспытателей и врачей. – СПб., 1880.; Протоколы VII съезда русских естествоиспытателей и врачей в Одессе. – Одесса, 1883. – 31 с. [10 Приложений]; VIII съезд русских естествоиспытателей и врачей в Санкт-Петербурге. – СПб., 1890.; Дневник X съезда русских естествоиспытателей и врачей. – К., 1898.

¹⁸ Ковалевский А.О. О деятельности наших съездов: Речь в общем собрании III-го съезда русских естествоиспытателей // Труды III съезда русских естествоиспытателей в Киеве. – К., 1873. – С. 55-58; Историческая записка об учреждении и ходе Третьего съезда русских естествоиспытателей в Киеве // Там же. – С. 1-10; Съезды русских естествоиспытателей и врачей // Дневник X съезда русских естествоиспытателей и врачей. – К., 1898. – С. 13-16; Историческая записка об организации X съезда // Там же. – С. 28-30.

¹⁹ Щуровский Г. Об общедоступности или популяризации естественных наук // Труды I съезда русских естествоиспытателей в С.-Петербурге. – СПб., 1868. – С. 7-17; Бекетов А. О естествознании, как предмете общего образования // Там же. – С. 32-39; Фаминцын А. О воспитательном значении естественных наук // Там же. – С. 40-48.

²⁰ Вагнер Н.П. О средствах для решения сложных научных вопросов // Речи и протоколы VI съезда русских естествоиспытателей и врачей. – СПб., 1880.; Скворцов И.П. Гигиена и цивилизация // Труды IV съезда русских естествоиспытателей и врачей. – Вып.1. – Казань, 1874.

У роботі також були використані матеріали архівів: Державного архіву м. Києва, Державного архіву Одеської області, Архіву РАН.

В контексті важливості для дисертаційної роботи визначення дійсного становища природничої науки та освіти в Російській імперії XIX ст. велику цінність являє собою окремих джерельний пласт, що стосується Проекту Уставу нижчих та середніх навчальних закладів²¹, розробка й широке суспільне обговорення якого не тільки явно показали всю гостроту тодішнього протистояння між гуманітарним та природодослідницьким світоглядами, а й стали останнім і суттєвим поштовхом для проведення Київських природничо-педагогічних з'їздів. В цьому ж відношенні дуже важливими є матеріали періодичної преси цього періоду, що містять у собі відомості про офіційну політику Міністерства народної освіти в царині природознавчих наук та освіти²²; інформаційні зведення про з'їзди²³; коментарі очевидців та делегатів з'їздів²⁴ та ін.

Таким чином, історіографічний аналіз показав, що комплексно, цілісно й системно дана тема не порушувалася, а тому відноситься до мало вивчених, але, з огляду на багату і доволі доступну джерельну базу, вона має великий дослідницький потенціал.

У розділі 2 “Київські з'їзди природознавців (1861 і 1862 рр.)” *перший підрозділ* розкриває становище та ступінь розвитку природничих наук в Україні першої половини XIX ст. у порівнянні із досягненнями західноєвропейських країн.

Влада свідомо віддавала перевагу здатним здійснювати моралізацію та ідеологічний вплив на громадську думку суспільним наукам відносно природознавства. У час капіталізації соціально-економічних стосунків, коли вітчизняні виробничі галузі та інші установи відчували гостру необхідність наукового забезпечення їхньої діяльності, царський уряд не тільки не збільшує кількість університетів до необхідної кількості, але й постійно напосідає на їх самоврядність, прагнучи досягти повного контролю над їх діяльністю.

Обґрунтовано думку про виникнення до середини XIX ст. необхідних передумов для створення вітчизняних зібрань природознавців. Природничо-наукові з'їзди, утворені ними організації, зв'язки, самопоміч стали тими чинниками, що мали дозволити перечекати період несприйняття природодослідництва консервативною владою, аж поки вона не відчує вади власної освіт-

²¹ Носков М. О Проекте Устава низших и средних училищ, состоящих в ведомстве министерства народного просвещения // Журнал министерства народного просвещения. – Т. 108. – СПб., 1860. – С. 89-104 [Отдел I]; Свод печатных рецензий на проект Устава средних и низших учебных заведений, состоящих в ведомстве министерства народного просвещения // Там же. – Т. 109. – СПб., 1861. – С. 149-189, 244-310 [Отдел I]; Объяснительная записка к Проекту Устава низших и средних училищ, состоящих в ведомстве министерства народного просвещения // Русский педагогический вестник. – 1860. – № 11. – СПб. – С. 226-233.

²² Бунге Н.Х. Об устройстве учебной части в наших университетах // Журнал министерства народного просвещения. – Т. 102. – СПб., 1859. – С. 19-32 [Отдел VI]; Правила для учащихся в университете Св. Владимира // Университетские известия. – К. – 1870. – № 9. – С. 1-35 [Прибавление].

²³ I съезд естествоиспытателей в Киеве с 11 по 18 июня 1861 г. // Университетские известия. – К. – 1861. – № 1. – С. I-XXXIII; Второй съезд естествоиспытателей в Киеве // Университетские известия. – К. – 1862. – № 7-8. – С. 75-251; Съезд естествоиспытателей и учителей естественных наук в Киеве // Журнал министерства народного просвещения. – Т. 111. – СПб., 1861. – С. 62-68 [Отдел IV]; Одесский листок. – №№ 181-186. – 1883 г.

²⁴ Португалов В.О. Торжество науки // Одесский листок. – № 190. – 28 августа 1883 г. – С. 1; Текущие дела и делишки // Там же. – № 189. – 27 августа 1883 г. – С. 1.

ньо-наукової політики. Завданням з'їздів стало збереження знань, які мали б забезпечити безперервність дослідницько-виховних традицій до того часу, коли на них виникне попит.

У *другому підрозділі* висвітлено роль К.Ф. Кесслера, професора Університету св. Володимира, в організації та проведенні перших Київських з'їздів. На тлі процесу формування К.Ф. Кесслера як науковця, його наукових інтересів та досягнень в галузі зоології показано його роботу по лобюванню й втіленню в життя проектів Київських природничо-педагогічних і загальнодержавних природничо-наукових з'їздів. На основі документальних джерел відтворюється хід подій по організації й перебігу Київських з'їздів 1861 і 1862 рр., а також їхній безпосередній причинно-наслідковий зв'язок із російськими з'їздами природодослідників і лікарів.

Докладному аналізу наукових доповідей Київських з'їздів природознавців і викладачів присвячений *третій підрозділ*. Зокрема, розкрито напрямки досліджень А.О. Кржижановського, І.А. Тютчева, І.С. Коперницького, О.С. Тарачкова, С.І. Штейнберга, Ф.І. Базинера, А.С. Роговича, І.О. Стебута, Н.Д. Борисяка та К.Ф.Кесслера.

У *четвертому підрозділі* вперше докладно розглянуті питання, що піднімалися на педагогічних засіданнях з'їздів 1861 і 1862 років. Вони яскраво характеризують жалюгідний стан природознавчих дисциплін і формальність їхнього викладання у освітніх закладах того часу.

Найбільшу цінність і значення Київських з'їздів 1861 і 1862 рр. дисертаційне дослідження вбачає у об'ємній, копіткій роботі, що здійснив К.Ф. Кесслер із соратниками, по піднесенню значення науки у державі, а також по підготовці наукової (й просто освіченої) громадськості до більш масових загальнодержавних з'їздів природознавців та накресленню загальних засад проведення подібних заходів на вітчизняних теренах.

У **розділі 3** “Загальноросійські з'їзди природознавців і лікарів на теренах України” здійснене дослідження чотирьох з'їздів, три з яких (III-й, VII-й і X-й) відбулися в українських містах, а один (I-й), Санкт-Петербурзький, докладно вивчається у *першому підрозділі* як відправний захід такого масштабу.

Аналіз здійснений на основі документальних матеріалів ходу організації, мети, завдань, методів роботи Першого загальноросійського форуму природодослідників 1867-1868 рр., основних питань, що на ньому обговорювалися, дозволив зробити висновок про його спадкоємність по відношенню до місцевих Київських з'їздів природничників. Виступи А.М. Бекетова, А.С. Фамінцина, Е.А. Юнге, О.В. Советова, М.І. Здекауера, Ю.І. Симашка та Д.І. Менделєєва на загальних засіданнях Санкт-Петербурзького з'їзду свідчать про тривання в науково-освітніх колах боротьби між гуманітарними та природничими науками, боротьби, в якій останні ще мали доводити своє право не тільки на вільний розвиток, а й на існування.

Вивчення статистичних даних з'їзду, крім нерівномірної представленості різних природодослідницьких дисциплін, дає вагомні аргументи на користь дозрілості питання про необхідність спільних природничо-медичних конгресів.

Другий підрозділ розглядає III з'їзд природодослідників, який відбувся у 1871 р. у Києві, простежує нюанси проведення природничих зібрань такого рівня у провідному університетському місті української частини Російської імперії. На цьому з'їзді професори А.С. Фамінцин і О.О. Ковалевський гостро поставили питання про вирішення виявлених недоліків цієї форми організації природничої науки. Створені за моделлю західноєвропейських природничих з'їздів, конститутивною метою яких було не стільки вирішення фахових проблем і ознайомлення з новими дослідженнями, як особистісне спілкування, російські з'їзди не вдовольняли дуже конкретних, прагматичних прагнень та запитів вітчизняних природодослідників, які ще знаходились на іншому щаблі професійних можливостей.

А.С. Фамінцин виявився найактивнішим лобістом реорганізації з'їздів у бік інтенсифікації їхньої роботи, надання їм більшої самостійності, яка дала б можливість перевести діяльність форумів у вирішення практичних завдань, необхідних для енергійного розвитку природодослідництва й розв'язання нагальних потреб суспільства. В дисертації поглиблено опрацьовуються його ґрунтовні пропозиції, які фактично від початку були приречені – отримання міністерського дозволу на незалежну від держави діяльність було справою неможливою. Непоступливість уряду в цьому питанні випливала з загальнодержавної політики консервування всіх суспільних процесів та ідейного розвитку у Російській імперії.

У третьому підрозділі докладно досліджений VII природничо-науковий з'їзд в Одесі (1883 р.). Провінційне, віддалене не тільки від наукових столиць та від інших російських університетів, місто змогло привабити стільки натуралістів, що їх чисельність переважила показники відвідуваності з I-го по V-й з'їзди.

Аналіз статистичних даних дозволив зробити висновок про виняткове домінування у роботі з'їзду медичної тематики, а серед учасників – лікарів.

Найбільше Одеський природничий з'їзд уславив себе як трибуна, з якої І.І. Мечников повідомив світові свої спостереження про “цілющі сили організму” та про механізм фагоцитарного захисту організму, які ознаменували відкриття нової галузі науки – імунобіології, та принесли вченому світове визнання у вигляді Нобелівської премії. Мечниковим також була виголошена екстраординарна для того часу в Російській імперії промова про необхідність приділяти належну увагу теоретичній розробці питань природознавства.

Н. Введенський на з'їзді представив свої праці з нейрофізіології, засвідчивши винайдений ним метод телефонічного прослуховування токів дії. “Телефон Введенського” дозволив здійснювати дослідження закономірностей функціонування нервово-м'язевих апаратів.

Прийняті на VII з'їзді рішення надалі значно посприяли О.В. Клоссовському в організації вітчизняної мережі станцій (1886 р.) для метеорологічних спостережень.

Четвертий підрозділ присвячений дослідженню X загальноросійського конгресу природодослідників і лікарів у Києві (1898 р.). Це останній такого роду захід, що відбувся на території України. Вивчення його матеріалів дозволяє зробити висновок про якісні масштабні зміни в устрої вітчизняних природничих з'їздів. Заняття та засідання були поставлені на потік таким чином, що стали нагадувати інтенсивні курси з підвищення кваліфікації. В умовах несприятливої політичної кон'юнктури вітчизняне природодослідництво шукало більш ефективних шляхів розвитку. Прапором такого пошуку стало чергове обговорення статуту Російської асоціації природознавців і лікарів й поновлення клопотань про більшу самостійність з'їздів.

Сенсаційним стало повідомлення С.Г. Навашина “Нові спостереження над заплідненням у *Fritillaria tenella* u *Lilium martagon*” про відкриття ним подвійного запліднення у покритонасінних рослин, яке мало світове значення, оскільки з'ясовувало досі незрозумілі моменти статевого процесу основних культурних рослин і мало важливе промислове значення. Світова наукова спільнота відразу високо оцінили це відкриття, оскільки воно виявилось дуже значущим не тільки для ембріології рослин, а й для їх систематики.

Відкриття С.Г. Навашиным подвійного запліднення в зав'язкових рослинах стало найбільш значущим відкриттям XIX ст. у галузі ботаніки, яке було зроблено в Києві. Воно згодом дозволило науковцю побудувати ботанічні філогенетичні системи.

На вперше започаткованій Десятим природодослідницьким з'їздом підсекції повітроплавства її члени – М.Є. Жуковський, А.М. Кованько, М.М. Поморцев, С.А. Ульянін, К.Я. Данилевський, В.В. Кузнецов, М.М. Утешев, А.Х. Репман, С.П. Квятковський – запропонували свої шляхи та способи вирішення таких нагальних проблем того часу, як транспортування людини й вантажів надземним способом; дистанційна аерофотозйомка; передача умовних сигналів та проведення спостережень з повітря; ефективне використання сили вітру; вивчення атмосферних явищ і прогнозування погоди; розуміння всіх деталей механізму польоту тварин; подолання обмеженості використання льотних апаратів по параметрам висоти, довжини, аеродинамічного обтікання, безперервності, тривалості попередньої підготовки, дорожнечі польотів, а також усунення вирішальності факторів погоди та ходового вітру.

У розділі 4 “Роль природничо-наукових з'їздів у консолідації наукової спільноти Російської імперії” *перший підрозділ* просліджує актуальні наукові проблеми та питання організації наукової діяльності, розглянуті на з'їздах. Однією з найважливіших прерогатив з'їздів було те, що на їх зібраннях відбувалося всебічне і досить результативне обговорення багатьох наукових проблем загального характеру: охорони природи і здоров'я людини, підвищення її побутових умов та культурного рівня, комплексне вивчення природних ресурсів, раціонального природокористування,

демографії, медичної статистики тощо. Тематика найважливіших теоретичних проблем, що піднімалися на засіданнях, стосувалася вироблення оптимальних взаємовідносин та співвідношення вітчизняної науки зі суспільством, системою викладання, оточуючою дійсністю, системою світових знань, виробничими галузями, окремими ділянками наукового знання та ін.

Питання щодо впливу цивілізації на здоров'я людини було поставлено представником казанських гігієністів І.П.Скворцовим. Йому також належить теза про те, що головним завданням науки повинно стати не констатування негативних наслідків цивілізації, а передбачення й попередження їхньої можливості. Вирішення такого завдання стало б найкращім аргументом для суспільства на користь природодослідництва.

Проблеми комплексного вивчення природних багатств країни, раціонального природокористування вперше на з'їздах були підняті М.П.Вагнером, який закликав об'єднати наукові сили для природничонаукового вивчення європейської Росії та Сибіру. Йому також належить прерогатива в загостренні уваги натуралістів на проблемі ролі науки в житті суспільства. М.П.Вагнеру ж належить теза про те, що наука має бути людяною, та думка про необхідність комплексної розробки фундаментальних проблем науки, потрібних для соціального розвитку країни.

Із введенням в науковий обіг дарвінівської теорії єдності тваринного світу російські з'їзди увійшли в період переформатування природничого світогляду, тому неоціненне значення мало опрацювання на їхніх засіданнях різних аспектів вчення про походження видів (А.М. Бекетов, І.І. Мечников, І.М. Сеченов, О.О. Ковалевський, К.А. Тімірязєв, М.О. Мензбір, А.С. Фамінцин та ін.)

На основі глибокого аналізу і серйозних узагальнень великого фактичного матеріалу, що характеризував склад та генезу фауни південноросійських морів та їх геологічну історію, основоположником російської фауністики К.Ф. Кесслером було створено теорію про спільність фауни Понто-Каспійсько-Аральського басейну, а іншим учасником з'їздів – В.К. Совинським її було підтверджено й розвинено.

Важливим внеском засідань з'їздів стала розробка питань створення й уніфікації галузевої наукової номенклатури та термінології (О.В. Баранецький, О.М. Петунніков, С.Г. Навашин, М.В. Цингер, В.Д. Мешаєв, О.П. Богданов, М.М. Вакуловський). У роботі відзначено також вклад делегатів з'їздів (А.М. Бекетов, А.С. Фамінцин, І.Я. Акінфієв та ін.) у розробку методології викладання природничих дисциплін.

Досліджена виділена делегатами проблема про переведення здобутків світової науки на вітчизняні рейки (П.І. Пушкін, Я.О. Чистович, Г. Любарський). Таким чином, на форумах неодноразово умотивовувалось питання про необхідність опрацювання й переоцінки досліджень іноземних фахівців з позиції вітчизняних потреб і специфіки.

У підрозділі простежене також обговорення на IV та VIII-XIII з'їздах питання про заснування т.зв. Асоціації російських природодослідників і лікарів. Вона задумувалася не тільки як постійний розпорядчий комітет по облаштуванню періодичних з'їздів, а й як координуючий центр для всіх вітчизняних природничиків. За умов безсистемності, коли періодичність з'їздів варіювалася в межах 1-8 років, постійно існувала небезпека втратити не тільки спадкоємність, актуальність заявлених і замовлених робіт, а й науково-організаційні орієнтири. У період стрімкого світового розвитку природознавства, коли природнича система знань зазнавала постійних змін і переглядів з нових позицій, роль такого науково-організаційного інституту важко переоцінити, але наміри натуралістів постійно наштовхувалися на бюрократичну стіну урядових заборон.

Досліджено еволюцію організаційної форми, мети, методів та завдань з'їздів, доведено їх тісний зв'язок і відповідну залежність від змін у науково-організаційному полі країни. Створення паралельних вузькоспеціалізованих природничих з'їздів згодом призводило до зміни регламенту форумів природодослідників і лікарів у бік відходу від спеціалізованості доповідей на користь загальноцікавої й зрозумілої тематики, що зумовлювало більшу консолідацію різнофахових делегатів. Вивчені процеси організаційного саморозвитку загальноросійських з'їздів дозволили вмотивувати їхню чутливість до потреб часу й гнучкість у виборі методів досягнення своїх головних завдань.

Найбільш вдалим і повністю втіленим у життя виявився проект організації природодослідницьких товариств при російських університетах (Петербурзькому, Київському, Казанському, Харківському та Новоросійському). Університетські Товариства природодослідників швидко зорганізувалися й стали до різнобічної роботи, яка дала суттєві наукові, культурно-просвітницькі, видавничі та інші плоди. Серія невдалих спроб зорганізувати Асоціацію російських природодослідників і лікарів стала поштовхом до ще більшого зближення між з'їздами та Товариствами природодослідників, бо безперервне функціонування останніх допомагало забезпечувати спадкоємність у роботі періодичних зібрань.

Вже під час перших зібрань М.П. Вагнером на розсуд аудиторії було поставлено питання про необхідність координування й планування досліджень у межах держави, про потребу визначення дослідницьких пріоритетів. Йому також належить ідея формування спеціальних "лабораторій" під вирішення визначеної наукової проблеми.

З'ясовано, що однією з форм організації наукової діяльності при періодичних зібраннях стало утворення спеціальних комісій для вирішення важливих питань природознавства та його викладання, які функціонували під час роботи з'їздів, а у деяких випадках – і між з'їздами.

Помітному поступу у справі дослідження природи Росії сприяло заснування за поданням з'їздів природознавців прикметних дослідницьких установ – біологічних станцій. Значного резонансу набули організовані за ініціативою, схваленням та клопотанням природничих з'їздів Севас-

топольська (1871) та Північна (1882) біологічні станції й Кримський комітет по дослідженню Чорного моря (1879).

Прослідковано таку важливу для розвитку природодослідницької справи сферу діяльності з'їздів, як планування та підготовка до друку профільних видань: “Вестник естествознания”, “Метеорологический журнал”, “Научный листок”, “Агрономический сборник” , “Статистический ежегодник” та ін.

Другий підрозділ проводить аналіз ваги природничо-наукових з'їздів та їхнього впливу на розвиток вітчизняної науки.

На основі джерел розкрито потужне значення загальноросійських природничих зібрань у стимулюванні досліджень; прищепленні нової культури наукового спілкування; піднесенні ролі міжособистісного спілкування фахівців; формуванні нових напрямків у науковому просвітництві; популяризації нового світогляду. Налагодження особистих контактів на природознавчих з'їздах зробило можливими об'єднані дослідження між віддаленими університетськими кафедрами та науковцями, а також – обмін думками між конкуруючими дослідниками.

Обґрунтовано думку про те, що природничо-наукові з'їзди перейняли на себе функції курсів по підвищенню кваліфікації для науковців і практиків природодослідницького спрямування, та для викладачів-природничників, які в умовах нових запитів часу часто-густо опинялися в інформаційному вакуумі. Лєвова частина зусиль російських зібрань природознавців зводилася до вирішення питань підготовки високопрофесійних працівників, знання та вміння яких відповідало б вимогам часу. В цьому контексті з'їзди надавали можливість набути навички постановки та проведення експериментів; ознайомитися з природничо-історичними колекціями, посібниками та приладдям; позбутися однобічності і обмеженості у викладанні; отримати консультації; поспілкуватися фахівцям зі споріднених наук.

Півстоліття науково-природничі форуми культивували в суспільстві сприйняття наук як невід'ємної й найважливішої компоненти життя людства, а своєю відкритістю привчали довіряти науковим дослідженням, відкриттям, мисленню. Широка популяризація діяльності з'їздів значно посприяла підвищенню культурного рівня освічених верств населення, створила громадський попит на природничі знання й привабила молодь до природничих факультетів.

У дисертаційному дослідженні доведено визначальну роль з'їздів у об'єднанні зусиль вітчизняних натуралістів, у координації їхньої колективної роботи й у наданні їй планомірнішого спрямування.

Вітчизняні природничики за допомогою з'їздів змогли підняти рівень природознавства і піднести власний престиж. У роботі показано, що резонанс, викликаний загальноросійськими зібраннями, спричинився до визнання й сприйняття іноземними спеціалістами їхніх здобутків. З'їзди та їхні активні учасники мали численні фахові контакти із закордонними вченими й науковими

установами. В кінці XIX ст. правило подавати результати природничих праць і досліджень на рецензування західноєвропейським спеціалістам у Росії втратило чинність.

У роботі прослідковано, як природничо-наукові з'їзди підтримували тісний зв'язок зі спорідненими науковими товариствами. Університетські Товариства природодослідників користувалися своєрідним статусом асоційованих членів з'їздів. Вони і їх члени завжди запрошувалися до участі в роботі форумів. На кожному з'їзді відбувалися спільні засідання з місцевими природничими товариствами.

У **Висновках** підведені підсумки дослідження.

Характерною особливістю природодослідницької наукової спільноти Російської імперії XIX ст. був пошук нових дієвих форм організації її діяльності, що в кінцевому підсумку призвело до облаштування загальнодержавних з'їздів природодослідників і лікарів. Діяльність трьох таких з'їздів в українських містах у 1871 р. (Київ), 1883 р. (Одеса) та 1898 р. (Київ) суттєво вплинуло на хід природничих досліджень науковців, що працювали в науково-освітніх установах тодішньої України, на розвиток природодослідництва і його популяризацію серед місцевого населення.

1. Вперше відтворено цілісну історико-наукову картину передумов, перших спроб, безпосередньої організації, проведення, діяльності та наслідків загальноросійських природодослідницьких з'їздів, проведених на українських теренах, для історії української науки другої половини XIX ст. Київські природничо-педагогічні з'їзди 1861 і 1862 рр. забезпечили проведення таких заходів загальнодержавного масштабу вітчизняним програмно-організаційним досвідом. Введені в дисертації до наукового обігу нові та напівзабуті факти з історії науки, доводять пріоритет К.Ф. Кесслера у втіленні ідеї загальноросійських природничих з'їздів.

2. З'їзди російських природничиків другої половини XIX ст. (зокрема, на теренах України) являють собою свідому й досить організовану наукову громаду, що може слугувати відображенням найбільш характерних рис розвитку вітчизняного природодослідництва в цілому та природодослідницьких об'єднань зокрема. Доповіді на секційних засіданнях з'їздів стали свідченням наукового пріоритету І.І. Мечникова у відкритті фагоцитарного захисту організмів (Одеса, 1883 р.), С.Г. Навашина у спостереженні подвійного запліднення у покритонасінних рослин (Київ, 1898 р.) – досліджень світового значення.

3. Російські природничо-наукові з'їзди, як форма організації наукових досліджень, спрямована на консолідацію природничих сил держави без застосування жорстких централізаторських методів, стали вітчизняним досвідом співпраці спільноти природничиків і лікарів, прообразом тематичних конференцій XX ст. Залежність від урядового схвалення та фінансової підтримки виступала стримуючим фактором для розвитку природодослідницьких з'їздів, що особливо відчувалося при підготовці останніх у регіональних університетах, зокрема, у Києві, Одесі, Харкові: з п'яти запланованих в Україні з'їздів відбулось тільки три.

4. Найбільше значення загальноросійських природничо-наукових з'їздів полягає в піднесенні ролі міжособистісного спілкування фахівців та у консолідації наукових сил країни, що істотно вплинуло на розвиток природодослідництва в Україні, яке мало провінційний статус. З'їзди стали ініціаторами та розробниками ідеї про створення координуючого центру для всіх вітчизняних природничиків – “Російської асоціації науки”. М.П. Вагнер на VI з'їзді (1879) проголосив орієнтиром природодослідницьких зібрань “наукові категорії”, тобто розробку загальноцікавих для природодослідників фундаментальних проблем науки.

5. Участь в роботі з'їздів сприяла вихованню наукової молоді, в числі якої розпочинали свій творчий шлях майбутні видатні діячі українського природознавства: В.О.Кістяківський, І.І.Мечников, М.В.Бобрецький, Й.Й.Косоногов, П.А.Тутковський, О.М.Северцов, О.О.Коротнєв, В.В.Фавр, К.А.Красуський, Л.В.Писаржевський, Д.М.Синцов, М.В.Цингер, Ф.Н.Шведов. В умовах слабкої розвиненості наукової періодики засідання з'їздів стали способом апробації результатів досліджень.

6. Загальноросійські з'їзди природодослідників і лікарів стали сприятливим фактором розвитку вітчизняного природознавства. Науково-освітня робота їхніх делегатів у вигляді організації на місцях природничих музеїв, лекцій та екскурсій суттєво вплинула на ступінь поширеності природничих знань серед населення. З'їзди стали основним чинником створення природодослідницьких товариств оновленого типу, в тому числі університетських (1868-1869). За ініціативою з'їздів були організовані перші в державі біологічні станції – Севастопольська (1871) та Північна (1882).

Наукова спадщина загальноросійських з'їздів природодослідників і лікарів другої половини XIX – початку XX ст. відіграє важливу роль у висвітленні питань історії науки, освіти і техніки України, а тому посідає гідне місце серед загальнонаціональних науково-культурних надбань. Недостатня вивченість діяльності всіх тринадцяти природодослідницьких з'їздів та наслідків їхньої роботи зумовлює актуальність подальших досліджень цих форумів.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Караванська М.Ю. Третій Всеросійський з'їзд природознавців (Київ, 1871) // Історія української науки на межі тисячоліть. Зб. наукових праць. – Вип. 14. – К.; АН ВШУ, 2004. – С. 33-37.
2. Караванська М.Ю. Всеросійські з'їзди природознавців і лікарів на теренах України // Історія української науки на межі тисячоліть. Зб. наукових праць. – Вип. 15. – К.; АН ВШУ, 2004. – С. 72-75.
3. Караванська М.Ю. Педагогічні питання на Перших Київських з'їздах природознавців // Історія української науки на межі тисячоліть. Зб. наукових праць. – Вип. 16. – К.; АН ВШУ, 2004. – С. 42-60.

4. Караванська М.Ю. Перші київські з'їзди природознавців: основні труднощі та недоліки їхнього проведення // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія і філософія науки і техніки. – Вип. 11. – Дніпропетровськ; Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2004. – № 4. – С. 112-116.
5. Караванська М.Ю. Матеріали Х-го Російського з'їзду природознавців і лікарів як джерело при вивченні історії науки і техніки // Дослідження з історії техніки. Зб. наукових праць. – Вип. 5. – К.; „Політехніка”, „ЕКМО”, 2005. – С. 27-32.
6. Караванська М.Ю. Педагогічні питання на I Київському з'їзді природознавців 1860 р. // Наукові записки Академії наук вищої школи України. – Вип. 6. – К.; „Експрес”, 2004. – С. 110-120.
7. Караванська М.Ю. До історії відкриття С.Г. Навашиним подвійного запліднення у покритонасінних рослин // Історія національної науки: новий зміст і суспільне значення: Матеріали XIX Міжнародного (Київського) симпозіуму з наукознавства та історії науки. – К., 2002. – С. 40-43.
8. Караванська М.Ю. VII Всеросійський з'їзд природознавців (Одеса, 1883) // IX конференція молодих істориків освіти, науки і техніки України: Матеріали конференції (23 квітня 2004 р., м. Київ). К.; АН ВШУ, 2004. – С. 36-40.
9. Караванська М.Ю. Питання розвитку повітроплавства на Х-му з'їзді російських природознавців і лікарів (Київ, 1898) // Матеріали 3-ї Всеукраїнської наукової конференції „Актуальні питання історії техніки”. К.; Вид-во „ЕКМО”, 2004. – С. 7-8.
10. Караванська М.Ю. Повідомлення Ф.І. Базинера про явище рослинної акліматизації на першому Київському з'їзді природознавців // „Історія освіти, науки і техніки в Україні”/ Друга конференція молодих вчених та спеціалістів (27-28 травня 2004 р.): Матеріали конференції. – К., 2004. – С. 101-102.
11. Караванська М.Ю. Роль VII Всеросійського з'їзду природознавців і лікарів у розвитку земської медицини // Актуальные проблемы истории медицины: Материалы Международной конференции (26 апреля 2005 р., г. Сумы). Сумы; Изд-во СумГУ, 2005. – С. 151-152.

АНОТАЦІЯ

Караванська М.Ю. Природничо-наукові з'їзди в історії української науки (друга половина XIX – початок XX ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки і техніки. Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України. – К., 2006.

У дисертації на основі документальних матеріалів загальноросійських природничо-наукових з'їздів другої половини XIX ст. автором вперше аналізуються передумови, перші спроби, безпосереднє облаштування, діяльність, еволюція та наслідки природодослідницьких з'їздів в історії української науки. На прикладі з'їздів визначена специфіка стосунків держави і природодослідницької науки у другій половині XIX – на початку XX ст.

Проведено дослідження ефективності загальнодержавних з'їздів природознавців і лікарів як особливої форми організації наукових досліджень, проаналізовано їхній вплив на суспільство, зокрема, їх виховну роль.

Вперше зроблено комплексний аналіз Київських природничо-педагогічних з'їздів 1861 та 1862 рр., а становлення загальноросійських природничо-наукових з'їздів розглядається під кутом нерозривного зв'язку з їхньою діяльністю.

Встановлено внесок природничо-наукових з'їздів на теренах України у консолідацію наукової спільноти та популяризацію природничих знань у суспільстві.

Ключові слова: періодичні з'їзди, товариства природодослідників, консолідація науковців, популяризація природничого світогляду.

АННОТАЦІЯ

Караванская М.Ю. Естественнонаучные съезды в истории украинской науки (вторая половина XIX – начало XX вв.) – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.07 – история науки и техники. Центр исследований научно-технического потенциала и истории науки имени Г.М. Доброва НАН Украины. – К., 2006.

Диссертация является рукописью, в которой на основе документальных материалов общегосударственных естественнонаучных съездов второй половины XIX – в начале XX в. представлены результаты историко-научного анализа предпосылок, первых попыток, непосредственного обустройства, деятельности, эволюции и результатов естествоиспытательских съездов в истории украинской науки. На примере съездов определена специфика отношений государства и естественноисторических наук этого периода.

До этого научного исследования историография вопроса заключалась в нескольких работах современников съездов и в десятке обзорных статей последних лет, которые сделали попытку дать оценку некоторым из естественноисторических форумов или отдельным аспектам их деятельности. Ни одна из работ не носила комплексного характера, а большинство из них преследовало цель лишь обратить внимание исследователей на обширный научно-исторический пласт, какой являют собой Русские съезды естествоиспытателей и врачей второй половины XIX – начала XX вв.

Проведены исследования эффективности общегосударственных съездов естествоиспытателей и врачей как особой формы организации науки, проанализировано их влияние на общество, в частности, их воспитательную роль.

Впервые сделан комплексный анализ Киевских съездов естествоиспытателей и педагогов 1861 и 1862 гг., а становление общероссийских естественнонаучных съездов рассматривается под углом неразрывной связи с их деятельностью. Основное историческое значение Первых Киевских

съездов определяется в выработке на будущее программно-организационного опыта проведения такого рода мероприятий с учетом отечественной специфики.

Обоснован вклад проходивших на территории Украины естественнонаучных съездов в консолидацию научного сообщества и популяризацию естественных знаний в обществе.

На основе источников раскрыто значение всероссийских естественнонаучных собраний в стимулировании исследований; привитии новой культуры научного общения; поднятии роли межличностного общения учёных; формировании новых направлений в научном просвещении; популяризации нового мировоззрения. Налаживание личных контактов на съездах сделало возможным совместные исследования между разрозненными университетскими кафедрами или учёными, а также обмен мыслями между конкурирующими исследователями.

Проанализирована эволюция организационных форм, методов и задач съездов, доказана их тесная связь и зависимость от изменений в научно-организационной сфере страны. Создание узкоспециализированных естественнонаучных съездов со временем приводило к изменению регламента форумов естествоиспытателей и врачей в сторону отхода от специализированных докладов, что обуславливало большую консолидацию разнопрофильных делегатов. Изученные процессы организационного саморазвития всероссийских съездов позволили обосновать их отзывчивость к требованиям времени и гибкость в выборе методов достижения своих главных задач.

Мировую славу приобрели работы таких активных участников съездов, какими были И.И. Мечников, Н.Н. Шиллер, Я.Б. Букреев, С.Н. Реформатский, К.А. Тимирязев, Н.Е. Жуковский, К.М. Феофилактов, А.О. Ковалевский, А.А. Коротнев, А.Н. Северцев. Профессор С.Г. Навашин, в частности, создал цито-эмбриологическую школу, прямыми или опосредствованными воспитанниками которой стали все советские специалисты этой области знаний первой половины XX в.

Съезды давали возможность получить навыки постановки и проведения экспериментов; ознакомиться с естественно-историческими коллекциями, пособиями и оборудованием; избавиться от односторонности в чтении лекций; получить консультации и др. Всё это содействовало воспитанию научной молодёжи, в число которой входили будущие выдающиеся деятели украинского естествознания: В.А. Кистяковский, И.И. Мечников, Н.В. Бобрецкий, И.И. Косоногов, П.А. Тутковский, А.Н. Северцов, А.А. Коротнев, К.А. Красуский, Д.М. Синцов, Н.В. Цингер, В.В. Фавр, Л.В. Писаржевский, Ф.Н. Шведов.

Наиболее удачным и полностью воплощенным в жизнь стал проект организации естественноисторических Обществ при российских университетах. Серия неудачных попыток организовать Ассоциацию русских испытателей природы и врачей стала импульсом к ещё большему сближению между съездами и естественноисторическими Обществами, так как непрерывное функционирование последних помогало обеспечивать преемственность в работе периодических собраний.

В условиях слабой развитости научной периодики заседания съездов стали также способом апробации результатов исследований.

Осуществлённый в диссертации анализ научной и образовательно-популяризационной деятельности общероссийских естественнонаучных съездов, с учетом ограниченного финансирования, сложностей с планированием их исследований, проблем правопреемственности, отсутствия самоуправления и других серьезных проблем, вызванных государственной монополией на управление научно-образовательными учреждениями – всё это даёт основание утверждать, что съезды сыграли важную роль в культурной жизни страны и в научном развитии естествознания, поскольку, в сущности, взяли на себя функции слаборазвитых научных государственных учреждений естественнонаучного профиля.

Ключевые слова: периодические съезды, общества естествоиспытателей, консолидация научных работников, популяризация естественного мировоззрения.

ANNOTATION

Karavanskaya M.Yu. Congresses of naturalists and physicians in the history of Ukrainian science (the second part of XIXth – the beginning of XXth century). - Manuscript.

The Thesis is presented to obtain the Candidate degree of History on speciality 07.00.07 – History of Science and Technology. Dobrov Centre for Scientific and Technological Potential and Science History Studies of NAS of Ukraine. – Kiev, 2006.

On the basis of documentary materials of Russian congresses of the second part of XXth century the author analyzed primary attempts, organization, activity, evolution and consequences of these forums for the history of Ukrainian science.

By example of congresses the specificity of relations between State and natural science in the second part of XIXth – at the beginning of XXth century was determined.

The investigation of efficiency of the national congresses of naturalists and physicians as a special form of scientific researches organization were conducted, their influence on society, their educational role in particular, was analyzed.

The complex analysis of Kiev naturalists conventions of 1861 and 1862 years was done for the first time, and forming of Russian naturalists congresses was examined from the point of view of indissoluble connection with their activity.

The contribution of naturalists congresses conducted on the territory of Ukraine to consolidation of scientific community and popularization of natural knowledge in society was established.

Key words: periodic congresses, naturalists societies, consolidation of scientists, popularization of natural science outlook.